

ФЕУДАЛИЗАЦИЈА РИМСКОГ ДРУШТВА И ЗАКОНОДАВСТВО КАСНЕ РИМСКЕ ИМПЕРИЈЕ (1)

Очигледно је да не могу, у оквиру времена које ми стоји на располагању и у форми кратког саопштења, рећи много о питању које је садржано у наславу. Јер, то је, мислим, једна од главних тема којима ће се бавити Accademia Constantiniiana кроз дуги низ година. Моје амбиције су врло скромне: хтео бих само да подвучем да су се у оквиру римског друштва, још за живота римске државе, развили у знатној мери феудални елементи који нам дају за право да говоримо о доста високом степену феудализације римског друштва, да последњи векови римске империје представљају историјску смену два економско-друштвена система — робовласничког и феудалног, и да о тој чињеници треба водити рачуна при изучавању законодавне активности императора и уопште правног живота касне римске империје, односно кроз ту призму их треба гледати и оцењивати.

У току последњих неколико векова римске историје, а нарочито у току III, IV и V века н.е., одиграле су се крупне промене у римском друштву: у његовој економској и друштвеној структури, друштвеном уређењу, начину мишљења, религији, моралним схватањима и праву. О узроцима и карактеру ових промена писано је врло много, нарочито у литератури СССР, па се о том питању доста дискутовало и на Светском конгресу историчара у Штокхолму 1960. године, поводом и на бази једног мог саопштења. Изнета су различита мишљења о узроцима ових промена, која одражавају различите погледе њихових аутора на основне узроке друштвених кретања уопште. Међу њима: појава хришћанства, упади варвара, нове форме организације пољопривредне производње и тд. Ја сам присталица схватања да је узрок ових промена криза робовласничког начина производње и робовласничког система уопште, до које је дошло услед његове преживелости. Ослабили су и заљубали су се стубови на којима је почивао римски робовласнички систем (победоносни ратни походи, који су доводили масу робова нужних за обрађивање латифундија, и доносили богатства опљачкана од новоосвојених провинција нужна за изравњање трговинског биланса Рима и Апенинског полуострва са провинцијама) уздрмао се цео робовласнички систем

(1) Саопштено у Accademia Constantiniiana у Перуби 20. септембра 1973. год.

да, после тетурања кроз неколико векова, буде потпуно уништен и замењен новим — феудалним. Са те стране посматрано, процеси промене о којој говоримо, представљају крај римског робовласничког начина производње и римског робовласничког система

Не треба да нас буну што и на крају овог процеса у римском друштву има још увек робова, што их у градовима и неким провинцијама има доста велики број. То нам не даје право да закључимо да је римско друштво, иако је претрпело извесне промене, до краја остало у основи робовласничко — као што то чине многи совјетски аутори, полазећи од предубеђења да смена друштвеног система мора бити извршена револуцијом а не еволуцијом. Јер оно што даје карактер односима у друштву, то је питање ко је основни произвођач, а већ за крај трећег века је несумњиво да у основној привредној грани, пољопривреди, није основни произвођач роб, него колон, а његов друштвени и правни положај потпуно је друкчији од робовског, што уосталом изричито каже Constantius-ова конституција из 409. год. (2)

Са друге стране нови односи који се, истовремено са нестајањем робовласничких, јављају, имају, и све више развијају, многе елементе феудалних односа, па се може са правом рећи да процеси промена о којима говоримо, представљају рабање, порођајне мучке следеће друштвено-економске формације — феудалне. Овим нисам рекао ништа ново, јер о томе сам писао пре много година и говорио на светском конгресу историчара 1960 год. а осим тога се слободно може рећи да је то схватање од многих прихваћено и усвојено. (3)

Притом се као аргументи узимају: везаност колона за земљу и занатлија за корпорације. Међутим везаност колона за земљу и занатлија за корпорације, иако су то појаве несумњиво карактеристичне за феудално друштво, нису сами за себе довољни, не дају сами за себе право да говоримо о феудализацији римског друштва. Има још неколико појава, још неколико феудалних елемената на које, или није уопште, или није довољно обраћена пажња а који, заједно са везаношћу колона за земљу и занатлија за корпорације, показују да се не може рећи да су потпуно формирану феудални односи, али се на путу ка њиховом формирању већ далеко одмакло. На тих неколико појава ћу се мало дуже задржати са жељом да на њих укажем, без претензија да их потпуно обрадим и аргументујем. Ради се о промени у својинским односима (у појму и садржини права својине), о врло раширеној специфичној форми патроната — патроцинијуму, и о утврђеним вилама великих земљишних поседника.

Цитираћу за пример речи једног од последњих аутора који се тим питањем бавио, Де Мартина: *«Piu proprio e forse parlare di un periodo di transizione da un'economia a schiavi ad un economia di tipo feudale»* (Storia, V, стр. 50).

(2) С. Th, V, 4, 3: Nullique liceat eos in servitute trahere.

(3) Цитирајући за пример речи једног од последњих аутора који се тим питањем бавио, Де Мартина: *«Piu proprio e forse parlare di un periodo di transizione da un'economia a schiavi ad un economia di tipo feudale»* (Storia V, стр. 50).

Одлазак великих земљишних поседника из градова, изазван првенствено жељом да се побегне из центара у којима се воде борбе око императорских и других високих положаја, њихово настањивање у луксузно изграђеним вилама на латифундијама, није била само промена начина живота овога друштвенога слоја. Иако су у почетку, можда, виле биле само резиденција, врло брзо оне су постале значајан фактор феудализације римског друштва.

Са једне стране оне су постале центри окупљања разних бегунаца из градова (који су бежали од судских прогона, пореских терета, поварилаца и др., или су просто тражили мирнију и сигурнију egzистенцију), ситних и средњих земљишних поседника и власника малих латифундија (који су тражили заштиту од пореских терета, самовоље куријала и пљачке од стране разних разбојника и одметника а често и императорове војске), дезертера, криминалаца и тд. Тако се, поред колонатских, стварају разни други облици везане зависности слободних људи од моћних земљопоседника, који су имали у себи елементе феудалне зависности или су се у то временом претварали.

Са друге стране виле постају центри и ослонац моћи њихових власника. Поред привилегија које су имали као чланови највиших друштвених редова, власници великих земљишнихседа, градећи утврђења око својих вила, ангажујући сталну наоружану пратњу и организујући од људи који живе на њиховом имању приватну војску, постају често тако моћни да су у стању да се супротставе не само пљачкашима него и императоровим јединицама и на тај начин обезбеде за себе сваку привилегију коју желе. Тако се на латифундији ствара моћна економска, политичка и војна организација која је у знатној мери правно и фактички изузета, независна од државе и преставља неку врсту државе у држави. Њен центар је утврђена вила а шеф, господар, њен власник. То је снага са којом почињу да рачунају сви органи државне власти и сам император. принуђен да се ослони на власнике латифундија, првенствено у питању наплате пореза (*capitatio*), борби против одметника и ради одржавања ма каквог реда и сигурности у пољима ван градова, император бива принуђен да призна већ узурпирана овлашћења власника латифундија у односу на од њих зависне људе, или им додели нова. Тако они добијају извесну полицијску, судску и извршну власт према зависним људима што, заједно са другим правима која има, чини његов положај врло блиским положају феудалца, а положај виле врло блиским положају феудалног двора.

Поменути смо напред да се, због прилива разних бегунаца на латифундије, рађају разноврсни облици зависности. Један од њих желим нарочито да истакнем, јер има карактеристичне елементе једног феудалног односа који до сада у западној литератури није уочен — вазалног односа. Ради се о патронату (*patronatus*) или патроцинију (*patrocinium*) уопште и једном његовом виду који је био врло раширен у источном делу Империје — *patrocinium vicogum*. Многи ситни земљишни поседници, тражећи заштиту од порезника и пљачкаша, безбедне магацине за

своје производе и помоћ у гладним годинама, ступили су добровољно, на основу уговора, у следећи однос: преносили су фиктивно своју земљу на суседа, власника утврђене виле, и тиме добили право да своју жетву и породицу, у случају опасности, склоне у утврђење и право на заштиту као и сви други људи који живе на латифундији. Истовремено су ту исту своју имовину добијали доживотно и наследно коришћење у *precarium* уз обавезу да чине извесне одређене услуге и давања патрону а нарочито да, у случају опасности, учествују у одбрани виле.

Посебан вид патроцинија, коме и Теодосијев и Јустинијанов кодекс посвећују посебан наслов и против кога су се императори, врло упорно али безуспешно, борили, јесте *patrocinium vicorum*, тј. случај када у тај однос ступају групе сељака или групе села. Њихов положај је био још независнији јер су могли, заједно са земљом, по својој вољи мењати заштитника.

Положај оваквог зависног сељака је потпуно различит од положаја колона: он није везан за земљу, већ може да је напусти и оде а његова права и обавезе проистичу углавном из уговора а не из његовог статуса. Често су у овакав положај долазили и људи који и сами имају колоне на својој земљи. У том случају његови колони су били само преко њега у посредној, а никако непосредној, вези са власником виле, па је тако његов положај у односу на власника виле био врло сличан вазалном односу.

Ако погледамо слику својинских односа на латифундији, а нарочито на оном делу на коме живе и раде колони, која се добија из конституција садржаних у Теодосијевом и Јустинијановом кодексу и другим изворима, IV, V и VI века, видећемо да се та својина разликује од класичне римске својине до те мере, да слободно може рећи да се ту не ради о променама или ограничењима, како се најчешће говори, него о стварању једног новог облика својине који је врло близак феудалном.

Ево неколико чињеница које нам дају за право да то тврдимо:

1. Колон и његова породица су везани за земљу коју обрађују и не могу је напустити. Али корелат те њихове обавезе је њихово право да на тој земљи остану и користе је. Ово право колона није класично римско право својине, јер колон не поседује њен основни атрибут: *ius abutendi*. Он не може ни на који начин, ни *inter vivos* ни *mortis causa*, располагати земљом на којој живи нити правима на њој. Међутим, он располаже двома другим атрибутима класичне римске својине у односу на ту земљу: *ius utendi* и *ius fruendi*. Један грчки правник, истина из једног знатно каснијег периода, али који врло добро познаје Дигеста. Херменопулос, говорећи о колону каже: „Ја могу да га обавезем да обрађује земљу против његове воље, али ја не могу ни на који начин да га спречим да је обрађује или да на њој лови“, док једна конституција из Јустинијановог Кодекса ⁽⁴⁾ каже изрично: »*quorum fructu relevantur*«, тј. да је колон тај који скупља плодове са земље коју обрађује. То његово право има апсолутно дејство јер делује *erga omnes*, па и према садањем и будућем сопственику те земље.

(4) Ц. XI, 51.

2. Међутим, то његово право није плодоуживање — *usus fructus*, јер је он обавезан да плати сопственику новчану ренту или део производа. Природа и обим ове обавезе колона, нажалост, нису прецизирани ни у једном сачуваном извору. Неки закључци се могу извући из повеће колонима Бурунитанског салтуса. Али у овом моменту то и није значајно. Иако је обавезан да плати ренту, колон није закупца земље на којој живи, јер његова права и обавезе нису регулисани по принципима облигационог права, уговором, него правилима стварног и јавног права. Он је обавезан да исплати ренту сваком сопственику земље, а санкција за неизвршење ове обавезе није принудно извршење и накнада штете, него право власника земље да га казни — »*potestas corrigendi castigatione moderata*«, каже Јустинијанова конституција. (5)

3. Ако анализирамо положај посесора (уобичајени назив сопственика латифундије у III, IV и V веку) видећемо да се његово право у односу на земљу на којој живи и ради колон, не може никако назвати својином у класичном римском значењу те речи.

Пре свега, он нема ни *ius utendi* ни *ius fruendi* на тој земљи нити их може стећи ни на који начин, јер не може отерати колона са земље. Он само има право на сталну ренту, која би се могла сматрати *fructus*ом, али не у значењу класичног римског права него у значењу својинских односа феудалног права.

4. Сопственик латифундије (*possessor*) располаже дакле само са *ius abutendi*, али и оно је ограничено правима колона да на њој остане и да заједно са њом име новоме сопственику. Са друге стране, он има нека овлашћења која класични римски квинтски сопственик нема — право да контролише у извесној мери кретање и поступке колона, да му суди и да га „умерено казни“. Колон не може без сагласности посесора отуђити ни своју сопствену земљу (коју може имати поред оне коју је добио од посесора на обрађивање); он не може оженити нити удати своју децу противно интересима посесора; посесор контролише да ли је колон испунио своје фискалне обавезе и предузима одређене санкције у том погледу, итд. Сва ова овлашћења посесора проистичу искључиво из чињенице да је он сопственик земље на којој живи и ради колон — из његовога права својине.

Из свега што је напред речено, види се да се овде ради о једном специфичном својинском односу, који је много ближи феудалним својинским односима него класичним римским.

Исто тако ако анализирамо са гледишта својине однос између заштитника (протектора) и штићеника (вазала) у односу патроцинијума (*patrocinium*), видећемо да је то један нови лични али специфични однос у коме је *ius utendi* и *fruendi* не само одвојено од *ius abutendi*, него је и *ius abutendi* подељен на неки начин. Ту имамо три лица од којих сваки има извесна права стварноправног карактера, за које би се могло рећи да сачињавају сви заједно једног класичног римског сопственика. Међутим, они то нису. Они су титулари нових својинских права која су потпуно различита од класичних римских и врло слична феудалним.

(5) Ц. XI, 48, 24.

Остало је да кажем још неколико речи о питању које је најближе наслову овога саопштења — о питању како су се императори као законодавци односили према овим процесима.

Нема сумње да су ови процеси били један од основних покретача врло живе законодавне активности императора почевши од III века па све до Јустинијана. Само о колонима Codex Theodosianus говори у 43 конституције а варварски Теодориков едикт у 31 одредби. О патроцинију Теодосијев Кодекс садржи 34 а Јустинијанов 22 конституције. Велики део других закона садржи друге разне привилегије и забране које се односе на друге категорије становништва: куријале, занатлије и друге, све до највиших слојева, што је у тесној вези са кретањем друштва ка феудализацији. У основи пореског система који је установио Диоклецијан и којима су посвећене многе конституције каснијих императора, лежи латифундија са моћним сопствеником, који је одговоран за прикупљање пореза од људи који живе на његовој земљи па зато има право да им суди и да их кажњава, што га приближује положају феудалца.

Међутим, то никако не значи да је феудализација дело законодавне активности императора. Напротив, велики део њихових конституција садрже забране и ограничења који су резултат борбе против ових процеса, резултат настојања да се они зауставе или спрече, што је и лежало у основи политике свих императора. Наравно, живот је увек јачи од закона и ни један закон није никада успео ни да заустави точак историје, нити да га трајно скрене са његовога пута, па то нису успели ни закони римских императора. О томе сведочи упорно понављање истих или сличних одредби од стране више императора током дугог размака времена, јер римски законодавци никада, па ни императори, нису имали праксу данашњих законодаваца да стављају у законско рухо ствари које су уходане, прихваћене, познате, већ су доносили законе само онда ако су њима хтели нешто да промене у пракси — да забране или установе. Према томе, ако се једна наредба понавља, значи да у пракси није била прихваћена и спроведена.

На исту препреку спотакле су се и Јустинијанове амбиције: не схватајући значај и снагу извршених промена у структури римског друштва, његово кретање према феудализму, он је мислио да ће поновним освајањем територија некадање римске државе и оживљавањем класичног римског права, поново успоставити стару снагу и величину Империје. Али точак историје се не враћа никад, па зато није било могуће оживети робовласничко право у условима одмакле феудализације. Срећом, он је имао довољно снаге и величине да ту чињеницу осети и призна, да сам први прекрши своју конституцију о забрани измена у кодификацији и своју даљу врло живу законодавну активност, преко новела, усмери ка прилагођавању своје кодификације, а то ће рећи класичног римског права, стварним односима у својој држави. Зато није чудо што су се кроз више векова после његове смрти баш новеле а не Дигеста задржале у пракси.

Императорима је сметало и економско и политичко осамостаљење и јачање великих земљопоседника, које је била историјски неминовна

компонента кретања ка феудализму. Зато су се свим силама, често и конфискацијама, плачком и уништењем трудили да тај процес спрече. Када су се зато осетили немоћним, прибегавали су упорном доношењу и понављању закона. Са друге стране, притиснути невољама и финансијским тешкоћама, у настојању да обезбеде колико-толико уредан прилив пореза и других дажбина и колику-толику сигурност на путевима и пољима, императори су били принуђени да се обраћају за помоћ крупним земљишним поседницима, власницима утврбених вила, чинећи им истовремено веће или мање уступке, признајући им или установљавајући у њихову корист нова права према зависном становништву латифундије, чиме су, противно својој вољи, помагали процес њихове феудализације.

То заправо и јесте основна улога императора, односно законодавца у процесу феудализације римског друштва. Они су се налазили као између чекића и наковња, као у процепу између желе да се боре против јачања и феудализације земљопоседника да би сачували централизовану државу и своју позицију апсолутног владара у њој, с једне стране, и нужности, присиљености да се ослањају на њих и тиме објективно помажу њихово јачање, да би обезбедили основне услове за функционисање државе, која је основ њихове моћи. Та дијалектичка супротност, одређивала је, као паралелограм сила, правац законодавне активности императора. Само изразито способни и значајни императори, као што су били Диоклецијан, Константин и Теодосије имали су храбрости да се помире са извршеним променама и са фактичким стањем односа, да их јавно признају и да на њима граде своје реформаторске планове. У томе је, несумњиво, основ, полазна тачка њихове величине и чињенице да је историја њихова имена забележила изузетно крупним и подвученим словима

Драгомир Стојчевић

РЕЗЮМЕ

Феодализација римског общества и законодављна активност императоров

В последние века истории Рима развивался процесс феодализации римского общества, вызвавший очень живую законодательную активность императоров. Анализ этой активности показывает, что она является скорее сопротивлением, борьбой против отдельных явлений данного процесса, чем стремлением оказать ей помощь. Императоры боролись против усиления отдельных собственников латифундий в целях сохранения централизованной империи, являющейся источником их абсолютной власти. С другой стороны, ради обеспечения минимума безопасности на полях и дорогах, а в особенности в целях обеспечения сбора налогов, необходимых для содержания своего военного и бюрократического аппарата, что собственными средствами, вследствие ослабления государства, не могли обеспечить, императоры были вынуждены предоставить собственникам латифундий многие привилегии и тем самым, против своей воли, объективно помогали процессу усиления и укрепления феодального строя.

SUMMARY

The feudalization of the Roman society and emperor's legislative activity

The process of feudalization of the Roman society took place in the last centuries of the Roman history. It caused a vivid emperor's legislative activity. The analysis of that activity manifests that it is a kind of resistance, struggle against certain phenomena in this process rather than an attempt to promote them. Emperors struggled against the growing power of some latifundia owners, to preserve the centralized empire as the source of their absolute power. On the other side, emperors had to grant many authorities to these powerful latifundia owners to provide a minimum security on fields and roads and particularly the collection of taxes indispensable for the maintaining of the military and bureaucratic machinery of government, as they were not capable of doing that themselves, due to the weakening of the state. By granting these authorities, emperors were actually, against their will, increasing the power of latifundia owners and accelerating the process of feudalization.

RESUMÉ

La féodalisation de la société romaine et l'activité législative des empereurs

Dans les derniers siècles de l'histoire romaine s'est développé le processus de la féodalisation de la société romaine. Cela a provoqué une vive activité législative des empereurs. L'analyse de cette activité fait ressortir qu'elle représente plutôt la résistance, la lutte contre certains faits de ce processus, que la tendance de l'aider. Les empereurs ont lutté contre le renforcement de l'autorité de certains propriétaires des latifundia afin de conserver l'Empire centralisé, qui est la source de leur pouvoir absolu. D'autre part, pour assurer le minimum de sécurité dans les champs et sur les routes, et surtout pour assurer la perception des impôts indispensables pour l'entretien de leur appareil militaire et bureaucratique, ce qu'ils ne pouvaient pas assurer par leurs propres forces, à cause de l'affaiblissement de l'Etat, les empereurs étaient obligés d'accorder des pouvoirs très étendus aux propriétaires des latifundia et de cette façon, contrairement à leur volonté, ils aidaient objectivement le processus de leur renforcement et de la féodalisation.